

ALEKSANDAR JAKIR

SJEĆANJE NA GRAĐANSKI RAT. DA LI JE MULTIPERSPEKTIVNO POVIJESNO PAMĆENJE MOGUĆE I POŽELJNO ZA RAZUMIJEVANJE POVIJESTI 20. STOLJEĆA?¹

UDK: 94:316.64](497.5)“19“

Primljeno: 3. 10. 2023.

Prihvaćeno: 22. 11. 2023.

Izvorni znanstveni rad

Aleksandar Jakir

Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta

Sveučilišta u Splitu

ajakir@ffst.hr

Analizirajući kako se Španjolski građanski rat (1936. – 1939.) i njegovi akteri poimaju u kolektivnome sjećanju današnje Španjolske u kojoj se još uvijek »ratuje sjećanja«, u tekstu se problematizira stanje u Hrvatskoj koju također guše »povijesni balasti«, odnosno nastoje se izvući pouke vezane za povijesno nasljeđe i odnos prema nedemokratskim režimima. Kulminacija sukoba formacija koje su služile totalitarnim idejama dogodila se u Hrvatskoj u Drugome svjetskom ratu. Autor se zalaže za znanstveno, argumentirano i povijesno odgovorno istraživanje tzv. kontroverznih povijesnih tema. Prihvaćanje »višesmjernoga« (*multidirectional*) kolektivnog pamćenja (Michael

¹ Prva verzija ovoga teksta nastala je kao autorov prilog raspravi na sjednicama Vijeća za suočavanje sa posljedicama nedemokratskih režima, na kojima je uočena potreba da se potakne izrada javnoga dokumenta koji bi povezoao potrebu suočavanja s prošlošću s potrebom društvenoga pomirenja, a što je rezultiralo tekstom »*Dokument dijaloga: Temeljna polazišta i preporuke o posebnom normativnom uređenju simbola, znakovlja i drugih obilježja totalitarnih režima i pokreta*«. Dostupan je na navedenim poveznicama *Dokument dijaloga*, kao i izdvojenja mišljenja pojedinih članova Vijeća, a među njima i moje. <https://vlada.gov.hr/istaknute-teme/dokument-dijaloga-temeljna-polazista-i-preporuke-o-posebnom-normativnom-uredjenju-simbola-znakovlja-i-drugih-obiljezja/23424>. Nadalje, na portalu Historiografija.hr – Portal hrvatske historiografije, ISSN 1848-1728 odn. Članci o »Dokumentu dijaloga« Vijeća za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima – Historiografija.hr može se pristupiti većemu broju radova koji se osvrću na tekst i na raspravu koju je *Dokument dijaloga* izazvao u javnosti. Autor ovoga rada posebno izdvaja kvalitetnu analizu politologa Hrvoja

Rothberg), utemeljenoga na načelima i vrednotama demokratskoga ustavnog poretka, čini se kao preduvjet za međusobno razumijevanja i pomirenje. To implicira prihvaćanje multiperspektivnosti i bjelodane činjenice da u hrvatskom društvu postoje pluralna sjećanja. Multiperspektivno povijesno pamćenje jest pristup povijesti koji promiče raznolike perspektive i interpretacije prošlih događanja i fenomena. Multiperspektivnost kao metodološki pristup brana je stvaranju jednostranih i/ili pristranih povijesnih narativa, posebice o tzv. »kontroverznim« ili »osjetljivim« pitanjima, i može doprinijeti dijalogu i pomirenju u društvu jer omogućuje dijalog različitih zajednica, a što u najboljem slučaju rezultira razumijevanjem perspektive drugoga. Multiperspektivni i pluralni pristup i prema najkontroverznijim pitanjima hrvatske prošlosti čini se kao dobar put kojim bi se u hrvatskome društvu razvili viši stupanj tolerancije i demokratske kulture sjećanja, što se čini nužnim da društvo prevlada naslijeđene povijesne traume.

Ključne riječi: građanski rat u Španjolskoj, kolektivno sjećanje, Drugi svjetski rat u Hrvatskoj, koncept totalitarizma, komparativna istraživanja, višesmjerno (*multidirectional*) kolektivno pamćenje, multiperspektivnosti, pluralna sjećanja

Nije li Salvador Dalí svojim uljem na platnu imena *Construcción blanda con judías hervidas (Premonición de la guerra civil)*,² djelom nadrealizma nastalim u proljeće 1936. godine, posve realistično upozorio na nadolazeći Španjolski građanski rat i na sve strahote koje će uslijediti i koje je predosjećao?³ Slika, čiji naslov u doslovnome prijevodu glasi »Meka konstrukcija s kuhanim grahom. (Predosjećanje građanskog rata)«, smatra se važnim Dalíjevim nadrealističkim djelom. Odiše atmosferom i događajima koji su prethodili Španjolskome građanskom ratu, koji je izbio nekoliko mjeseci nakon što je slika nastala 1936.

Cvijanovića: »On Memory Politics and Memory Wars: A Critical Analysis of the Croatian Dialogue Document.« *Politička misao: časopis za politologiju* 55/4 (2018): 109–146 (<https://hrcak.srce.hr/215403>). U samim zaključcima Vijeća se pod točkom 4 navodi: »Dokument je za pojedine članove Vijeća prihvatljiv, dok je pojedine samo djelomično prihvatljiv (...) ostavlja punu slobodu svakoj osobi koja je sudjelovala u radu Vijeća da izrazi svoja stajališta o pitanjima na koja se u Dokumentu daju odgovori s kojima se ona ne slaže, (...) svi članovi suglasni su u tome da Dokument ne izražava u cijelosti stajališta nijednog pojedinog člana Vijeća, ali je rezultat doprinosa svakog člana Vijeća«.

² Salvador Dalí (Salvator Felipe Jacinto *Dalí y Domenech*), *11. 5. 1904. Figueras – †23. 1. 1989. Figueras.

³ Zanimljivo je da je upravo egzaltirani Dalí u svojem umjetničkom djelu, nipošto paranoično već vrlo realno, predvidio što će se doista dogoditi. Glavni teoretičar smjera i autor *Manifesta nadrealizma* (1924.), A. Breton, definirao je nadrealizam (franc. *surréalisme*) kao »diktat misli, bez kontrole razuma, izvan svake estetske ili moralne preokupacije«. Usp. »Nadrealizam.« *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje* (2021): <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42748> (pristupljeno 21. 9. 2023.).

godine.⁴ U fokusu kompozicije, koja prikazuje niz izobličenih i fantastičnih elemenata, nalazi se »mekna konstrukcija«, kako je to Dalí nazvao, a što podsjeća na dva izobličena ljudska tijela u grčevitoj borbi, oko kojih su različiti fragmentirani objekti i predmeti. Može se prepoznati među njima i grah koji se otapa i drugi bizarni elementi.

Fotografija 1: Salvador Dalí *Construcción blanda con judías hervidas* (*Premonición de la guerra civil*) <1936.> ulje na platnu 100 x 99 cm. Nalazi se u Philadelphia Museum of Art (SAD).

Slika je zastrašujuća vizija rata koji se anticipira prizorima ogorčene borbe grotesknih demonsko-divovskih figura pod katalonskim nebeskim svodom. To je trenutak nesmiljene borbe čudnovato izobličenih humanoidnih tjelesa, a mogu se pojmiti i kao »jedno« autodestruktivno i amorfno čudovište, u

⁴ Iznimno je obimna literatura o Španjolskome građanskom ratu. Bibliografski su podatci novijih radova lako dostupni, primjerice u katalogu sveučilišnih knjižnica, a za radove na hrvatskome jeziku usp. i repozitorije završnih i diplomskih radova. Ovdje se samo ističu Antony Beevor, *The Spanish Civil War*. London: Weidenfeld&Nicholson, 2006.; Stanley G. Payne, *The Collapse of the Spanish Republic, 1933 – 1936: Origins of the Civil War*. New Haven, Conn: Yale University Press, 2006.

neplodno pustome i pustinjškome pejzažu. Prizor potiče promatrača na razmišljanje o razlozima i akterima tê bespoštedne borbe i zasigurno se može interpretirati kao Dalíjev odgovor političkim i društvenim napetostima u Španjolskoj uoči građanskoga rata. Mnogi elementi kompozicije sugeriraju tjeskobu, strah i konfuziju toga vremena, stoga i grah koji se otapa može simbolizirati raspadanje društva, a može se razumjeti i kao simbol loših vremena koja predstoje. Dalíjeva slika, koja evocira brutalnost i smrtnu ozbiljnost, ni danas ne čini promatrače ravnodušnima.

Kao što se Španjolski građanski rat, koji je započeo sredinom srpnja 1936. godine, može tumačiti kao anticipacija Drugoga svjetskog rata, kao borba na život ili smrt pod dominantnim utjecajem dviju totalitarnih ideologija koje su obilježile »doba ekstrema«, kako je 20. stoljeće nazvao britanski povjesničar Eric Hobsbawm⁵, tako je i Dalíjeva slika nastala pola godine prije masovnih ubijanja u Španjolskoj. Gledano iz današnje perspektive, može se zapitati kako se rat i njegovi akteri poimaju u kolektivnome sjećanju današnje Španjolske, u kojoj se još uvijek »ratuje sjećanjima«,⁶ i mogu li se za Hrvatsku, koju također nedvojbeno guše »povijesni balasti«, izvući pouke vezane za povijesno nasljeđe i odnos prema nedemokratskim režimima.

Evidentno je, kao što je to opravdano naglasio Vjeran Pavlaković, da Španjolski građanski rat ima posebno mjesto u europskoj kolektivnoj memoriji kao borba dviju suprotstavljenih ideologija – komunizma i fašizma.⁷ Nadalje, očito je da su režimi španjolskoga »vođe« (*caudillo*) i *generalísima*, Francisca

⁵ Usp. Eric Hobsbawm, *Doba ekstrema: kratko dvadeseto stoljeće: 1914. - 1991.* Zagreb: Zagrebačka naklada, 2009.

⁶ Usp. Walther L. Bernecker/Sören Brinkmann, *Kampf der Erinnerungen. Der Spanische Bürgerkrieg in Politik und Gesellschaft 1936-2006.* (Dritte Auflage) Nettersheim: Verlag Graswurzelrevolution, 2007.

⁷ Usp. Vjeran Pavlaković, *The Battle for Spain is Ours. Croatia and the Spanish Civil War, 1936-1939.* Zagreb: Srednja Europa, 2014. Usp., od istoga autora, i pojašnjenje da je rat »bio izazvan polariziranom političkom situacijom u Španjolskoj i društveno-ekonomskim podjelama koje su uključivale rašireno siromaštvo među španjolskim seljacima, radikalizirane radnike, Katoličku crkvu s brojnim privilegijama, te vojsku s tradicijom rušenja civilne vlasti u vremenima krize. Ono što je u početku bila samo španjolska kriza vlasti nakon što je vojska pokušala puč, uskoro je postao građanski rat i međunarodni sukob, uz intervenciju Sovjetskog Saveza na jednoj strani te Italije i Njemačke na drugoj strani.« U: »80. obljetnica Španjolskog građanskog rata: Emancipatorske ideje koje su i danas važne.« – dostupno na <http://www.nacional.hr/80-obljetnica-spanjolskog-gradanskog-rata-emancipatorske-ideje-koje-su-i-danas-vazne/>. Posebno se važnim čini upozorenje da se u duboko podijeljenim društvima nužno mora

Franca (1892. – 1975.) te režim doživotnoga predsjednika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Josipa Broza Tita (1892. – 1980.) vrlo slično postupali u odnosu na politiku sjećanja u javnim prostorima. Obojica su glorificirali pobjednike dok gubitnici nisu smjeli čak ni označavati grobove žrtava, a kamoli graditi memorijale i spomenike. Doista, »ovakav jednostrani narativ spriječio je pripadnike druge strane da se nose s traumom rata, što pak rezultira supresijom sjećanja i plodnim tlom za manipulaciju u budućnosti«. Paralele su očigledne u politici sjećanja španjolskoga i jugoslavenškoga režima prema onima koji su bili poraženi. Suočavanje je s krvavom hrvatskom prošlošću u 20. stoljeću zasigurno jednako složeno i bolno kao i u Španjolskoj.⁸ U recentnim istraživanjima u društvenim i humanističkim znanostima, konstrukcija kulturnoga sjećanja i kulturnih identiteta postaje sve važnija.⁹ Naročito u društvu koje je, kao i hrvatsko, opterećeno postojanjem suprotstavljenih kultura sjećanja i u kojemu se može uočiti »parcijalno kolektivno pamćenje«,¹⁰ rezultati istraživanja sjećanja i zaboravljanja mogu mnogo doprinijeti u prevladavanju mentalnih obrazaca koji su posljedica nedemokratskoga nasljeđa 20. stoljeća.

Zastrašujuće su visoke brojke žrtava Drugoga svjetskog rata i poraća u Hrvatskoj i Jugoslaviji koji su »prouzročili okupatori i njihovi pomagači«,¹¹ a tome treba pridodati i stotine masovnih grobnica koje su pronađene, i koje još se uvijek pronalaze,¹² a u kojima se nalaze posmrtni ostatci onih koji su u hr-

ustrajavati na poštovanju zakona i omogućavanju otvorenoga dijaloga kako bi se spriječila eskalacija.

⁸ Usp. Aleksandar Jakir, »The Challenge of Dealing with a Difficult Past in Croatia / Izazov bavljenja problematičnom prošlošću u Hrvatskoj«, u: *Studia Carpathico-Adriatica, Vol. I. The Slovaks and the Croats on their Way to Independence: History and Perspectives*, eds. Martin Homza and Željko Holjevac. Bratislava: Slovak-Croatian Commission of Humanities, 2020: 163–171 i 171–179.

⁹ Usp. *War and Remembrance. World War II and the Holocaust in the Memory Politic of Post-Socialist Europe*, ed. Paul Srodecki, Daria Kozlova. Brill - Schöningh, 2023.

¹⁰ Usp. Mladen Ančić, »Neuspjela emancipacija. Hrvatska akademska historiografija i parcijalna kolektivna pamćenja.« *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe* 8 (2022), 179–251.

¹¹ Usp. Vladimir Geiger, »Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači' Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi).« *Časopis za suvremenu povijest* 3 (2011): 699–749.

¹² Usp. »U Gospiću nađena masovna grobnica s 40 posmrtnih ostataka. Ministar Medved na lokaciji ekshumacije žrtava iz Drugog svjetskog rata i poratnog razdoblja.«, u: *Slobodna Dalmacija*, 30. 9. 2023.: 4. Što se u historiografiji podrazumijeva pod »masovnom grobnicom«, navedeno je, među drugim, u hrvatskom kontekstu važnim činjenicama, u tekstu Vladimira

vatskom slučaju bili poraženi.¹³ To je nedvojbeno problematika »puna emocionalnog naboja koji otežava prosudbu« (Vladimir Geiger). Međutim, kao u španjolskome slučaju, osnovne činjenice više nisu sporne, mada se u historiografiji ističe da još nisu dostupni svi izvori i da još nisu točno utvrđene sve povijesne činjenice.¹⁴ U Hrvatskoj je Drugi svjetski rat iza sebe ostavio mnogobrojne žrtve¹⁵ i katastrofalna razaranja, ali i brojne nedoumice, kontroverze i pitanja koja još uvijek traže cjelovita pojašnjenja i prave odgovore.¹⁶ Novije interpretacije

Geigera, »Čemu služi Razum? O osvrtu dr. Stjepana Razuma na moj prikaz knjige prof. dr. Ive Goldsteina 'Jasenovac objavljen u Časopisu za suvremenu povijest' 51 (2019), br. 1.« *Časopis za suvremenu povijest* 2 (2019): 619–629.

¹³ Pored radova koji su u gore navedenome radu »Izazov bavljenja problematičnom prošlošću u Hrvatskoj« usp. i radove i njihove bibliografije u najnovijem zborniku koji problematizira tu temu: *Komunistički zločini 1. Zbornik radova*, ur. Vladimir Šumanović, Vlatka Vukelić i Danijel Jurković. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija, 2023.

¹⁴ Usp. Martina Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.; Aleksandar Jakir, »*Memories in Conflict. Remembering the Partisans, the Second World War and Bleiburg in Croatia*«, u: *Balkan Memories: Media Constructions of National and Transnational History*, ed. Tanja Zimmermann. Bielefeld: Transcript, 2012: 187–205; Aleksandar Jakir, Paulinka Vulić, »Recepcija Bleiburga u hrvatskoj javnosti kao tema povijesnog istraživanja.« *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu* 6/7 (2015): 195–206 (<https://hrcak.srce.hr/154611>); Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, »Jasenovac i Bleiburg između činjenica i manipulacija.«, u: *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić, Stipe Odak i Danijela Lucić. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018, 19–63.

¹⁵ Problem koji je nasljeđe totalitarizma ostavilo odnosi se na umanjivanja ili uvećavanja broja stvarnih žrtava. Navođenjem preuveličanih brojki koje nemaju svoje utemeljenje u izvorima, i/ili koje su rezultat nestručnih obrada, pridonosi se širenju laži. Utvrđivanje broja žrtava trebao bi biti posao povjesničara koji zaključuju na temelju raspoloživih dokumenata i svjedočanstava. Nažalost, vidljivo je da se brojke koje se iznose, u svojevrsnome nadmetanju brojevima žrtava, znaju razlikovati čak u stotinama tisuća. Takvim pristupom demonstrira se neozbiljnost i neodgovornost. Javne polemike i manipuliranja prouzročile su stanje koje nikako ne pogoduje racionalnome diskursu. Ako se sagleda velika većina objavljenih publicističkih tekstova o žrtvama totalitarizama, postaje jasno da se često politički zaključuje, a svaka strana ima svoje motive. Pokušaji su manipulacije, bilo u političke, ekonomske, vlastite ili neke druge svrhe, za svaku osudu!

¹⁶ Razumije se samo po sebi da nitko ne može biti protiv revizije povijesnih spoznaja tko iole ozbiljno istražuje prošlost, u smislu nužnoga i stalnoga preispitivanja postojećih spoznaja u kontekstu novih činjenica i/ili adekvatnijega metodološkog pristupa koji nalažu da se promijeni što se do tada smatralo primjerenim opisom i tumačenjem nekoga povijesnog fenomena. To je, dakako, temeljni način rada u povijesnoj znanosti. No, sasvim je nešto drugo »povijesni revizionizam«. Nažalost, čini se da u hrvatskim »revizijama povijesti« najmanje nalazi kritičkoga propitivanja i revidiranja istraživačkih i spoznajnih paradigmi, a mnogo više ideološki motiviranoga revizionizma. Historiografijom se ne smije poricati odgovornost za

nastoje povijest masovnoga nasilja na ovome prostoru između 1941. i 1945. godine i »motive za nasilje, otpor i kolaboraciju za vrijeme Drugoga svjetskog rata i nakon njega« razumjeti kao posljedicu žestokoga sukoba fašizma, nacionalsocijalizma i staljinizma i njihove inherentne politike nametanja kolektivne (rasne ili klasne) krivnje.¹⁷ Znatna se razdoblja 20. stoljeća i u Hrvatskoj nedvojbeno mogu tumačiti kao vremena politike »prisilnih utopija, organiziranog ludila i megaumiranja«, kako je 20. stoljeće jednom definirao Zbigniew Brzezinski,¹⁸ tijekom kojih je ubijeno nebrojeno milijuna ljudi s predumišljajem u politički motiviranim pokoljima koje su prouzročili fašizam, boljševizam i nacionalsocijalizam.¹⁹ Svoju poznatu studiju *Izvori totalitarizma*,²⁰ u kojoj je teoretski pokušala svesti navedene ideologije pod zajednički nazivnik totalitarizma, Hannah Arendt napisala je neposredno nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Rukopis knjige dovršen je »četiri godine nakon poraza Hitlerove Njemačke, manje od četiri godine prije Staljinove smrti«, kako autorica ističe u svojem predgovoru trećemu dijelu studije koji je naslovljen »totalitarizam«. U knjizi se totalitarizam tumači kao »posve novi oblik vladavine«, a autorica izjednačuje nacizam i boljševizam kao dva gotovo istovjetna oblika totalitarističke vladavine.²¹ Ako

zločine i opravdavati bilo kakvo ideološki motivirano nasilje. Usp. Aleksandar Jakir, »Hrvatske rasprave o revizionizmu.«, u: *PROTIV historijskog revizionizma, ZA reviziju povijesnih spoznaja*. Međunarodna konferencija. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu 12. svibnja 2021. Knjiga sažetaka, ur. Magdalena Najbar-Agičić. Zagreb: KlioFest, 2021: 32–35.

17 Usp. Michael Portmann, Unterschiedliche Ideologien – ähnliche Motive? Jugoslawien zwischen Nationalismus, Nationalsozialismus, Faschismus und Kommunismus (1941 bis 1946), u: *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte* (Band XXVI: Verräter und Überzeugungstäter / Traitors and True Believers, ur. David Feest/Florian Kühner-Wielach) (Lüneburg 2019), 57–71. »While National Socialists, Fascists, and Nationalists acting in Yugoslavia were indulged in racial delusions, Yugoslav communists harboured social illusions. Tito and his comrades were eager to 'purge' society of 'fascist' elements as well as to recast the state profoundly and permanently.«

18 Usp. Justin Vaïsse, *Zbigniew Brzezinski: America's grand strategist*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018.

19 Usp. Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books, 2010. (prijevod na hrvatski jezik: *Krvava prostranstva. Europa između Hitlera i Staljina*. Zagreb: Fraktura 2018.)

20 Usp. prvo izdanje Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*. New York: Schocken, 1951. Zadnje izdanje na hrvatskom jeziku Hannah Arendt: *Izvori totalitarizma*. Zagreb: Disput, 2015.

21 Usp. H. Arendt, *Izvori totalitarizma*: XXIII i 464. Arendt upozorava na kraju svoje studije da pad totalitarnih režima nipošto ne znači da se pokušaj uspostave novoga totalitarizma u budućnosti može isključiti: »(...) ostaje činjenica da su kriza našeg doba i njegovo središnje iskustvo donijeli jedan posve novi oblik vladavine koji će nas kao mogućnost i uvijek prisutna opasnost

bi se pokušale sažeti glavne značajke totalitarizma, onda bi se kao glavna obilježja totalitarnih režima sigurno morali navesti partijski monopol, sveprisutna ideologija i opsežna društvena mobilizacija. U totalitarnome se sustavu cijelo društvo nastoji integrirati u režimsku politiku kako bi se pojedinci osjećali dijelom države i razvili krajnju odanost, dok su svi stvarni ili potencijalni neprijatelji izloženi žestokoj represiji uz jaku ulogu tajnih službi i represivnoga aparata u državi. Režim pri tome stvara brojne državne organizacije koje olakšavaju sudjelovanje i nastoji se legitimizirati pozivajući se na »volju naroda«. Alat za postizanje lojalnosti jest propaganda, a sve s ciljem jačanja i uzdizanja jakoga i karizmatičnoga vođe čije se odluke, dakako, ne smiju propitkivati.

Tijekom Hladnoga rata, pa i nakon njegovoga završetka, koncept totalitarizma kritizirao se i čak proglašavao mrtvim nekoliko puta, međutim još se uvijek koristi u historiografiji i politologiji mada je predmet kontroverznih akademskih rasprava.²² Iz perspektive proučavanja suvremene povijesti u društvima srednje i jugoistočne Europe, njihovih kultura, povijesnih naslijeđa i politika u 20. stoljeću, teško je i zamisliti ozbiljno istraživanje toga razdoblja suvremene povijesti bez znanstvenoga istraživanja ideologija fašizma, nacizma i komuniz-

najvjerojatnije pratiti od sada nadalje, onako kako čovječanstvo, bez obzira na privremene poraze, prate i drugi oblici vladavine, monarhije, republike, tiranije, diktature i despocije, nastali u različitim povijesnim trenucima i zasnovani na različitim temeljnim iskustvima.«

²² Usp. Enzo Traverso, »Le totalitarisme. Histoire et apories d'un concept« (»Totalitarizam. Povijest i aporije koncepta«). Članak je izvorno objavljen u tematu »Regards sur l'humainaire« časopisa *L'Homme et la société* 129 (1998): 97–111. Prijevod je dostupan na poveznici <https://slobodnifilozofski.com/2018/04/totalitarizam-povijest-aporije-koncepta.html>. Traverso konstatira u svojem tekstu da Arendtovu analizu totalitarizma karakterizira »nerazmrsiva aporija«, jer je fokusirana na tri središnje teme – antisemitizam, imperijalizam i totalitarni sistem – čiju se povezanost ne trudi i ne uspijeva razjasniti. Također, podsjeća na to da se u inicijalnome projektu djela *The Origins of Totalitarianism* ne raspravlja ni o »totalitarizmu« ni o SSSR-u. Prema planu koji je Hannah Arendt elaborirala 1946., to je djelo bilo koncipirano kao studija formacije nacional-socijalizma i kao analiza ideoloških i kulturnih premisa nacističkih logora za istrebljenje. Općenito, Traverso interpretacije totalitarizma svrstava u dvije glavne grupe: s jedne strane, »funkcionalističke« teorije, koje naglašavaju strukturnu homologiju između Hitlerova i Staljinova režima i, s druge pak strane, historijsko-genetičke teorije, koje nastoje pripisati određena konstitutivna obilježja totalitarnih režima njihovome porijeklu i formaciji. Novija istraživanja totalitarizma smatraju da je jedna od posljedica i funkcija totalne države »razoreno društvo«. Težnja totalnoj moći nad svim segmentima društvenoga života stvara poredak permanentnoga terora u ime ideologije. Totalitarni teror pretpostavlja državnu monopolizaciju nasilja koje se ne vrši u ime ili za obranu prava, ali koje se ipak upotrebljava prema potpuno racionalnim metodama i procedurama, odnosno metodama koje impliciraju ekonomsku, administrativnu ili vojnu racionalnost tipičnu za moderne države.

ma i njihovih implikacija. Za svako dublje razumijevanje toga razdoblja suvremene svjetske, europske, a i nacionalne povijesti, čini se neophodnim analizirati utjecaj totalitarnih ideja i režima što, razumije se, implicira i analizu dugoročnih utjecaja navedenih ideologija i režima na društvo i njegove transformacije sve do danas. Zar odnos prema demokraciji, pluralizmu, ljudskim pravima itd. u hrvatskome društvu nije dio kompleksnosti totalitarnoga nasljeđa? Kako se odvijao prijelaz iz jednoga sustava u drugi? Je li prijelaz bio od poslušničkoga mentaliteta, koji se u svakome totalitarnom društvu nameće kao poželjan obrazac ponašanja, do demokratskoga i samosvjesnoga građanina u pluralnome i slobodnome društvu, a ako jest, kako i kada? Analizirajući Hrvatsku, za koja bi se razdoblja 20. stoljeća uopće mogli ustvrditi da su pogodovala razvoju demokratske kulture i društva, a i u kojoj mjeri?

Sagledaju li se razdoblja koja su obilježila povijesne prekretnice i promjene u prvoj polovici 20. stoljeća, nedvojbeno se može konstatirati da su ih obilježili društveno-politički eksperimenti, a tada je i hrvatsko društvo u snažnome zamahu fašističke i komunističke ideje (koje su se uspjeli nametnuti kao dominantne u politici i društvu mada ih, sudeći po dostupnim izvorima, u hrvatskim krajevima nikad nije podržavala većina stanovništva).²³ Kulminacija sukoba formacija koji su bile u službi tih ideja dogodila se u Drugome svjetskom ratu, a nijedan segment hrvatskoga društva nije uspio izbjeći ni uvlačenje u taj sukob ni posljedice proizašle iz toga sukoba, počevši od povijesti ideja do društvenih prilika. O utjecajima tih ideja, primjerice, piše se i u nedavno objavljenoj studiji u kojoj se detaljno istražuje način aproprijacije historizma u ustaškoj političkoj ideologiji i marksizma u jugoslavenskoj komunističkoj ideologiji tijekom ideoloških sukoba njihovih protagonista u Drugome svjetskom ratu na hrvatskome tlu.²⁴

No, koncept totalitarizma svakako nije i ne može biti ni univerzalni ni jedini ključ za razumijevanje povijesti 20. stoljeća, ali taj koncept omogućuje da se komparativno istražuju različiti aspekti ideologija, režimā i društvene zbilje u navedenome razdoblju. Opravdano je pri tome istaknuto da je, umjesto statičnih modela totalitarizma, u analitičkome pogledu mnogo svrsishodnije samome

²³ Usp. Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest 1918.-2008.* Zagreb: Novi Liber Europress holding, 2008; Ivica Šute, *Hrvatska povijest 1918.-1941.* Zagreb: Leykam international, 2019.

²⁴ Matko Globačnik, *Historizam i marksizam u hrvatskim ideološkim sukobima Drugoga svjetskog rata.* Zagreb: Plejada, 2021.

konceptu i fenomenu pristupiti kao političko-društvenome eksperimentu europskoga modernizma, čija je ideja i praksa bila uvjetovana dinamičnim »nacionalnim« i »nacionalnim« povijesnim procesima, faktorima i idejama, s osnovnim ciljem stvaranja »novoga« čovjeka za »novo« društvo.²⁵ Broj ljudskih žrtava u pojedinim razdobljima 20. stoljeća nadmašio je, i u Hrvatskoj, sve dotada zabilježeno i zapamćeno zbog tē bespoštedne borbe za »novoga« čovjeka i za »novo« društvo, a očito je da ni dandanas ne postoji konsenzus u hrvatskoj akademskoj i široj javnosti o uzrocima, tijeku, sudionicima i posljedicama ratnih zbivanja i poraća, u kojima je stradao toliki broj ljudi. Sve to pridonosi nastanku različitih političkih i društvenih podjela.

Međutim, apostrofirajući početnu misao, suprotstavljene i nepomirljive razlike u shvaćanju povijesti 20. stoljeća, pa onda i sukobljenih strana u tome ideološko motiviranome ratu, koji je bjesnio između 1917. i 1945., koje je i nazvan »europskim građanskim ratom«²⁶, nipošto ne postoje samo u Hrvatskoj. Stoga, španjolski primjer mogao bi biti koristan ako se želi postići stanoviti odmak s ciljem izbjegavanja emocionalnoga naboja kojim, na žalost, u Hrvatskoj često obiluje ostrašćeni diskurs u svim temama povezanim s navedenim pitanjima. Istovremeno, naravno, mora se uvažiti značajnost emocija koje su još uvijek povezane s traumatičnim povijesnim događajima (što, dakako, ne prejudicira stav niti o eventualnoj pravnoj odgovornosti niti sud o moralnoj i etičkoj dimenziji učinjenoga u ime dominantnih ideologija 20. stoljeća). Valja pri tome istaknuti da bi svaki prikaz rata u Španjolskoj izostavio važan segment ako bi se isključivo opisao kao »oružani sukob koji se od 1936. do 1939. godine vodio između vlade i različitih ljevičarskih skupina na jednoj, te desničarskih nacionalističkih pobunjenika na čelu s Franciscom Francom na drugoj strani«.²⁷ Čak ako se tome

²⁵ Usp. Josip Mihaljević, Goran Miljan, »Pokušaj izgradnje totalitarnih društava u Hrvatskoj: Usporedba ustaškog i komunističkog totalitarnog eksperimenta«, u: *Knjiga sažetaka 2. međunarodni znanstveni skup 'Socijalizam na klupi'*, ur. Lada Duraković. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2015: 57–58; Isti, »'Humanist' Marxism and the Communist Regime with 'Sparkles' of Totalitarianism: The Yugoslav Communist Totalitarian Experiment (Response to Flere and Klanjšek)«, u: *Istorija 20. veka* 39 (2/2021): 479–500; Isti, »Was Tito's Yugoslavia not Totalitarian?«, u: *Istorija 20. veka* 38 (1/2020): 223–248.

²⁶ Usp. Ernst Nolte, *Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Frankfurt am Main: Propyläen, 1987; Isti, Francois Furet, »Feindliche Nähe«: *Kommunismus und Faschismus im 20. Jahrhundert. Ein Briefwechsel*. München: Herbig, 1998; Isti, *Das 20. Jahrhundert. Die Ideologien der Gewalt*. München: Herbig, 2008.

²⁷ Usp. »Španjolski građanski rat« (https://hr.wikipedia.org/wiki/%C5%A0panjolski_gra%C4%91anski_rat).

nadoda važna činjenica uplitanja vanjskih čimbenika (nacističke Njemačke i Sovjetskoga Saveza) i sudjelovanje dobrovoljaca na objema stranama, i koliko god bi se takav prikaz trudio biti sveobuhvatan i korektno iznijeti do sada poznate historiografske spoznaje,²⁸ ako se ne bi analizirale i njegove dugotrajne posljedice, naime, promakla bi važna dimenzija u razumijevanju mjesta koje još i danas taj sukob zauzima u današnjemu kolektivnom sjećanju u Španjolskoj. Može se dodati da bi isključivo historiografska analiza možda i teško mogla pro-niknuti i pojasniti dubinu nastalog jaza između »dvije Španjolske« kao što to mogu književnost i poezija. Čitajući, primjerice, stihove pjesnika koji je doživio rat, Antonija Machade de Ruiza: *Mali Španjolče koji dođeš/ na svijet, neka te čuva Bog./ Jedna od dviju Španjolski/ sledit će ti srce*,²⁹ postaje se svjestan dubokih rana koje je građanski rat prouzročio, i kako teško i sporo zacjeljuju. Republikanska je strana poražena još u proljeće 1939. godine, a još se uvijek u španjolskim obiteljima prenose traumatična iskustva preživjelih, a što značajno utječe na formiranje stavova o tadašnjim povijesnim zbivanjima. Komparativni pristup kojim bi se sistematično istražio oblikovanje *politike sjećanja* u Španjolskoj i Hrvatskoj (moguće je, razumije se, navesti i druge primjere), i njihova usporedba, mogao bi itekako biti koristan jer su traumatično povijesno nasljeđe i isključiva i međusobno suprotstavljena kolektivna sjećanja obilježila španjolsko i hrvatsko društvo.³⁰

²⁸ Usp. bibliografiju koja je dostupna na poveznici www.citethisforme.com/citation-generator/harvard.

²⁹ Usp. »Španjolski građanski rat – 80 godina kasnije, bez žive memorije« (<http://www.prometej.ba/clanak/prijevedi/spanjolski-gradjanski-rat-80-godina-kasnije-bez-zive-memorije-2591>) i »Vrijeme muha: Claudia Piñeiro« (<https://www.actualidadliteratura.com/bs/vrijeme-muha-claudia-pineiro/>).

³⁰ Usp. Tomasz Stryjek, *Suvremena Hrvatska i Srbija prema vlastitoj povijesti*. Zagreb: Srednja Europa, 2023. To je prilagođeni hrvatski prijevod (prev. Magdalena Najbar-Agičić) autorove knjige izvorno objavljene na poljskom jeziku (*Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2020). Ova studija nudi precizan opis i uvjerljivu argumentaciju različitih oblika suočavanja s iznimno složenim povijesnim nasljeđem Drugoga svjetskog rata i komunističkom vladavinom u Hrvatskoj i Srbiji. Duboke uvide koje je autor stekao dugogodišnjim istraživanjem teme omogućuju mu da jasno i jezgrovito opiše i najsloženije fenomene. Za Drugi svjetski rat piše, prema shvaćanju autora ovoga članka, savršeno točnu konstataciju da je u bivšoj jugoslavenskoj državi rezultirao neusporedivo složenijim povijesnim nasljeđem »nego što je to bilo bilo gdje drugdje u Europi: s jedne strane – pokušaje stvaranja nacionalnih država kroz kolaboraciju, s druge – borbu protiv okupacije, s treće – etničko čišćenje, s četvrte – rat između tri ideološke orijentacije unutar svakog od jugoslavenskih naroda.« Pri tom je autor itekako svjestan da mnoga povijesna razdoblja dugo ni u Hrvatskoj ni u Srbiji »nisu bila predmetom neovisnih povijesnih istraživanja, slobodne javne

Polazeći od konstruktivističke teze da je, pod uvjetima moderne, nacionalizam stvarao nacije, a ne obratno,³¹ može se ustvrditi da je u stvaranju nacionalnih država i zajedničkoga kolektivnog identiteta, što podrazumijeva izrazito kompleksan sustav međusobno povezanih i uzajamno ovisnih elemenata, odnos prema prošlosti u stvaranju i učvršćivanju pripadnosti bio važan, a autor ovoga rada smatra da je i dalje važan.³² »Upotreba prošlosti« (Todor Kuljić) kompleksnija je u Hrvatskoj u odnosu na druge postkomunističke zemlje, jer »ovdje suočavanje s prošlošću podrazumijeva isprepletena nasljeđa Drugoga svjetskog rata, komunizma i ratova devedesetih«.³³ Nadalje, valja naglasiti da

rasprave i djelovanja pravosudnog sustava koji poštuje zakon«. Stoga, taj je pogled poljskoga povjesničara zanimljiv i važan za mnoga pitanja koja su, kako ističe, »bila predmetom žestokih kontroverzi u historiografiji, raspravama i politici u godinama 1991. – 2022.«.

³¹ Usp. navedenu literaturu u radu Aleksandar Jakir, »Nacionalno-integracijski procesi na području Hrvatske i nasljeđe imperijalnog razdoblja kao političko-povijesni kontekst nastanka jugoslavenskih država u 20. stoljeću«, u: *Moderna skulptura u Hrvatskoj: protagonisti, radovi, konteksti*, ur. Dalibor Prančević: Split: Filozofski fakultet u Splitu, 2021: 14–53. Kao povijesni fenomen, koji se pojavljuje u prijelomnim trenucima popuštanja i raspadanja starih lojalnosti u tranziciji i preoblikovanju tradicionalnoga pred-modernoga društva sa svojim normama prema individualiziranome kapitalističkom društvu, koje se bazira na drukčijim temeljima, moderni nacionalizam nudi novu interpretaciju društvenih odnosa i novu koheziju, pojednostavljeno rečeno, za pojedinca u atomiziranome i anonimnome modernom društvu. U tome formiranju novih kolektivnih društvenih identiteta na nacionalnoj osnovi čini se da je presudna komunikacijska interakcija zagovornika novoga nacionalnog i kolektivnog identiteta s relevantnim društvenim slojevima i snagama koji svoja nacionalna uvjerenja često povezuju sa svojim socijalnim interesima. Sa stajališta društvenog shvaćanja identiteta, nema dvojbe da je svaki čovjek pripadnik različitih grupa. Različiti faktori mogu biti važni u izgradnji grupnoga identiteta, spol, dob, religija, pripadnost društvenoj klasi, zanimanje, rasa, spolna orijentacija i mnogi drugi, stoga se sve češće u literaturi piše o višestrukoj slojevitosti identiteta (*multi-layered identity*). Pojedinaac, radi lakše interakcije s ostalima, traži zajedničke čimbenike s drugim sudionicima stanja u kojemu se nalazi, zanemarujući tada neke druge čimbenike, koji ga također čine onim što jest.

³² Usp. Alexandre Froidevaux, *Erinnerungskultur von unten in Spanien. Eine Oral-History-Untersuchung der recuperación de la memoria histórica in Valencia (2000-2005)*. Berlin: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2007; Interpretacija hrvatskog slučaja u: Vjeran Pavlaković, »Fulfilling the Thousand-Year-Old Dream: Strategies of Symbolic Nation-Building in Croatia«, u: *Strategies of Symbolic Nation-Building in South Eastern Europe*, ur. Pål Kolstø. Ashgate: Routledge, 2014: 19–49.

³³ Usp. tekstove u zborniku *Uokvirivanje nacije i kolektivnih identiteta: politički rituali i kulturno sjećanje traumi 20. stoljeća u Hrvatskoj*, ur. Vjeran Pavlaković, Davor Pauković, Nikolina Židek. Zagreb: Srednja Europa, 2022. Ovdje citirano prema uvodu Vjeran Pavlaković, Davor Pauković, »Uokvirivanje nacije. Uvod u komemorativnu kulturu u Hrvatskoj«, 9–41. U knjizi se inovativno, korištenjem niza metodoloških alata i pristupa istraživanju, analiziraju različite »prakse pamćenja«. Radovi sakupljeni u zborniku potiču razmišljanje iznoseći rezultate

se »akademska historiografija još nije oporavila od ideološke zloporabe koja je trajala 45 godina«. ³⁴

Može se uočiti i na primjeru Španjolske da su se rat i represija za *franquisma*, Francove diktature, i sjećanje na republikanske žrtve dugo smatrali tabu temama. Iskustvo prijelaza Španjolske na demokraciju, španjolska tranzicija (*transición*), tek je sa stanovitim zakašnjenjem počelo propitkivati odnos društva prema cijelome kompleksu građanskoga rata i sjećanja na njega. Rezultati istraživanja koje je prije petnaestak godina proveo Alexandre Froideveaux očekivano upućuju na to da se tumačenja rata stubokom razlikuju, ovisno o individualnoj i obiteljskoj biografiji (i, dakako, ovisno o političkim i svjetonazorskim stavovima anketiranih). Nedvojbeno ni u Španjolskoj nije postojao i ne postoji društveni konsenzus oko kolektivnoga sjećanja na rat, a do danas su vidljive duboke podjele u društvu glede interpretacije povijesnih događaja i načina njihovoga pamćenja. Froideveaux zaključuje da je odnos prema prošlosti u Španjolskoj i dalje vrlo opterećen hipotekom represije te da dio Španjolaca svaku javnu raspravu o tome još uvijek doživljava kao nešto negativno što prijeti stabilnosti države i što produbljuje političke podjele, a što je uostalom i stav koji se može iščitati iz javnih nastupa španjolskoga kralja Felipea. Zakon o povijesnome sjećanju (*Ley de Memoria Histórica*) iz 2007. godine nalaže da se s javnih mjesta i ustanova moraju ukloniti simboli vojnoga ustanka, građanskoga rata i diktature i trebao je potaknuti ponovno istraživanje povijesnih pitanja i potaknuti neka nova istraživanja, ali bi se teško moglo ustvrditi da je značajnije utjecao na društvene podjele. Prije bi se moglo reći da se službeno dugo vodila (i da još uvijek nije posve prevladana) »politika zaborava«, kako tvrdi politolog Omar Encarnación. ³⁵ Uočeno je da španjolski Zakon o povijesnome sjećanju zapravo postavlja fundamentalno pitanje odnosa prema povijesnim traumama i ispravnoj uporabi »pamćenja«. Jure Vujić utemeljeno zaključuje da je španjolsko društvo još duboko podijeljeno između pristaša »zaborava« u ime održanja postignutoga nacionalnog konsenzusa i društvenoga mira te pristaša »pamćenja«

sistematske analize mnogobrojnih pojava koja su vezana za kulture sjećanja u hrvatskom društvu. Na primjeru komemoracija i komemorativnih praksi prisjećanja na događaje iz Drugoga svjetskog rata i Domovinskoga rata u Hrvatskoj, sakupljeni radovi pokazuju kako različiti akteri »uokviruju naciju kroz suprotstavljene 'istine' o prošlosti«.

³⁴ Usp. Ančić, »Neuspjela emancipacija«: 250.

³⁵ Omar G. Encarnación, *Democracy without Justice in Spain. The Politics of Forgetting*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2017.

koji iz perspektive lijevih protagonista nastoje rehabilitirati republikanske žrtve te promijeniti demokratski legitimitet i državnopravni kontinuitet.³⁶ Dakako, rat je nedvojbeno za jedne bio borba protiv ateističke i komunističke revolucije koja je uništavala tradicionalne vrijednosti, a za druge revolucionarni otpor protiv represije i fašizma u Španjolskoj.

Kad je u Drugome svjetskom ratu objavljen tekst *Kataloniji u čast i Sjećanje na Španjolski građanski rat* njegov autor, George Orwell izrazio je tada svoje uvjerenje, kao angažirani demokratski intelektualac, »da će običan čovjek dobiti svoju bitku prije ili kasnije, ali želim da to bude prije a ne kasnije (...). To je u stvari bilo odlučno pitanje španjolskog rata kao i sadašnjeg rata, a vjerojatno i drugih ratova koji će doći.«³⁷ Da bi »običan čovjek«, građanin demokratski uređene države, dobio svoju bitku danas, u trećem desetljeću 21. stoljeća, čini se nužnim odmaći se od dokazivanja da može postojati samo jedno jedino »ispravno« povijesno sjećanje. Na temelju proučavanja španjolskoga primjera može se zaključiti, što se čini primjenjivim i na Hrvatsku, da je prevladavanje suprotstavljenih kompetitivnih sjećanja i time kraj »borbe za ispravno sjećanje«³⁸ cilj kojemu bi trebalo težiti, ako se zbilja želi izaći iz ideoloških zacemćenih rovova iz bitaka prošlosti.

Razumljivo je samo po sebi da su povjesničari pozvani da znanstveno istražuju prošlost. Istraživanje tema iz nadasve krvavoga hrvatskog 20. stoljeća, u uvjerenju da poznavanje i razumijevanje prošloga pridonosi i boljem razumijevanju sadašnjosti, suvislo je samo na temelju relevantnih i vjerodostojnih izvora, istovremeno skrbeći o kontekstualizaciji činjenica koje se nalaze u izvorima. Stoga, neophodna je potpuna dostupnost arhivskoga gradiva, kao preduvjeta znanstvenome istraživanju. Nadalje, potrebno je razlikovati slike i predodžbe

³⁶ Jure Vujić, »Politike sjećanja Španjolske i Hrvatske. Nacionalno pomirenje je utopija dok postkomunisti konstruiraju povijest.«, u: *Vijenac* 557, <http://www.matica.hr/vijenac/557/nacionalno-pomirenje-je-utopija-dok-postkomunisti-konstruiraju-povijest-24690/>.

³⁷ George Orwell, *Homage to Catalonia*, London: Secker and Warburg, 25. April 1938. »Looking back on the Spanish War«, *New Road*, London, 1943. (<https://anarhisticka-biblioteka.net/library/george-orwell-kataloniji-u-cast>).

³⁸ Usp. Višeslav Raos, »Komemoracije – od sjećanja do povijesti.«, *Vijenac* 721 (21. listopada 2021): 9. Autor ističe važnu misao da bi »bilo zdravo kada bi se s vremenom uzimao što veći odmak, tj. hladno i trezveno sagledavala prošlost, a ne upisivali značenja i motivacije ljudima koji su djelovali u drukčijim vremenima i uz drukčije uzuse od današnjih«. Za slučaj Španjolske usp. Walther L. Bernecker / Sören Brinkmann: *Kampf der Erinnerungen. Der Spanische Bürgerkrieg in Politik und Gesellschaft 1936-2006*, 2. izdanje, Münster 2006.

prošlosti od povijesti koja je rezultat metodičnoga istraživanja. U obama se slučajevima prošlost konstruira, no konstrukcija je različita. Kao što se zna, opažanje je kompleksne socijalne stvarnosti, bila to prošla ili sadašnja stvarnost, uvijek selektivno, jer se ne može kompleksna stvarnost primijetiti u cijelosti. Uvijek se primjećuju samo isječci, a oni su, pak, rezultat filtriranja, pri čemu se filteri svjesno ili nesvjesno upotrebljavaju. Svi se koriste nesvjesnim rasterima koji upravljaju opažanjem i preradom informacija, neovisno od njihove istinitosti. Nesvjesni filteri jedne društvene i jezične zajednice opisani su kao kulturni kod. Ne samo kao pojedinci nego i povijest kao znanost koristi se filterima koji proizlaze iz pitanja istraživača, iz primijenjenih metoda te iz korištenja određenih pojmova. Očigledno je da se nijedan događaj ne može ispriopovijedati i nijedan proces opisati bez upotrebe pojmova kojima se »razumijeva« prošlost, a oni se pak ne mogu svesti isključivo na događaj koji se analizira.³⁹ Stoga, možda bi prvi korak u suočavanju s totalitarnim nasljeđem mogao biti preispitivanje pojmova i kategorija kojima su se do sada ti događaji u nekim djelima hrvatske historiografije opisivali.

Historiografija zasigurno ne smije izbjegavati istraživanja bolnih pitanja nasilja i zločina zasnovanoga na političkoj, etničkoj ili vjerskoj mržnji, a zločini su se nesumnjivo masovno događali u »dobu ekstrema«, a nasilje je obilježilo rat i poraće i u jugoistočnoj Europi, već nakon kraja Prvoga svjetskog rata.⁴⁰ Načini kojima su se vlasti i historiografija pod njezinim utjecajem odnosili prema zločinima u totalitarnim razdobljima hrvatske povijesti i njihova »politizacija«, čini se još uvijek nisu u potpunosti prevladani u suvremenome hrvatskom društvu. Tako je, primjerice, u Hrvatskoj između 1945. i 1990. bilo *de facto* razdoblje potpune negacije i organiziranoga zaborava komunističkih žrtava u Jugoslaviji. S druge strane, zadnjih se desetljeća učestalo nameće revizionistički narativ koji se u najgorim oblicima može prepoznati kao ideološki motivirana konstrukcija koja nastoji potpuno ili djelomično rehabilitirati ustaški režim i NDH-a, makar sve dosadašnje historiografske spoznaje o tome režimu, rasnim

³⁹ Usp. Mirjana Gross, *Suvremena historiografija : korijeni, postignuća i traganja*. Zagreb: Novi liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996.

⁴⁰ Usp. John Paul Newman, »Post-imperial and Post-war Violence in the South Slav Lands, 1917-1923.«, u: *Contemporary European History* 19 (3/2010): 249–265; Julia Eichenberg, John Paul Newman, »Aftershocks: Violence in Dissolving Empires after the First World War«, published online by Cambridge University Press, 2010. (<https://www.cambridge.org/core/journals/contemporary-european-history/article/abs/introduction-aftershocks-violence-in-dissolving-empires-after-the-first-world-war/1D614841E8151B8EF72941130463E1B5>)

zakonima i progonima upućuju na to da ga se jedino može utemeljeno tumačiti kao izraz civilizacijskoga sunovrata. Urednici važnoga zbornika radova koji se zove *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam* isticali su već prije nekoliko godina »zabrinjavajuće trendove rasta povijesnog revizionizma i negacionizma (s jedne strane) te zlouporaba tragične prošlosti (s druge strane)«, a tekstovi u spomenutom zborniku doista pokazuju »da nisu sve interpretacije povijesti 'jednako vrijedne', već da po riječima Deborah Lipstadt, istina nije relativna, te postoje čvrsti razlozi zbog kojih se određene događaje kao što su holokaust i postojanje koncentracijskih logora i logora smrti treba smatrati povijesnim činjenicama.« Nesumnjivo su »holokaust, genocid i zločini protiv čovječnosti u NDH činjenice povijesti.«⁴¹ Kad su ustašama dali vlast njihovi fašistički i nacistički pokrovitelji stvoren je režim koji je nemoguće promatrati izolirano od ideoloških ciljeva ustaškoga pokreta i od metoda kojima se režim onda nastojao održati.⁴² U »euforiji nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, 10. travnja 1941. godine, ustaške vođe nisu krile od javnosti ni svoje ciljeve, a niti načine kako ih imaju namjeru ostvariti.«⁴³ Kako se masovni zločini u duhu staljinizma na kraju rata 1945. prilikom uspostave Demokratske Federativne Jugoslavije ne smiju prešutjeti, tako i svaka rasprava o NDH-a mora istaknuti terorističku i fašističku narav ustaškoga pokreta, koji je bio usmjeren na stvaranje etnički čiste države što je rezultiralo masovnim progonima, zatvaranjima i ubojstvima Srba, Židova, Roma i Hrvata neistomišljenika. Doista,

»Ustaška Nezavisna Država Hrvatska bila je učinila sve što je mogla kako bi među svojim 'podobnim' žiteljima ukorijenila uvjerenje da njezini 'nepodobni' žitelji – nepodobni bilo kolektivno, zbog svojih rasnih, etničkih i vjerskih

⁴¹ Usp. »Teški teret odgovornosti. Riječ urednika.«, u: *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić, Stipe Odak i Danijela Lucić. *Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac*, 2018: 7–15, ovdje citirano na str. 8–9.

⁴² Usp. *Nezavisna Država Hrvatska. Zbornik radova*, ur. Sabrina P. Ramet. Zagreb: Alineja, 2009; Rory Yeomans, *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2013; Isti, *Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*. Rochester: University of Rochester Press, 2015.

⁴³ Vidjeti: »Uskrs 1941.«, u: *Hrvatski narod. Glasilo Hrvatskog ustaškog pokreta* 59/III. Zagreb: 12. travnja 1941: 1. Ovdje citirano prema Drago Rokсандić: *Historiografija u tranziciji*. »O tragediji, traumi i katarzi: Srbi u Jasenovačkom logoru 1941.–1945. godine.«. Zagreb: Prosvjeta, 2018: 202–219, ovdje 204.

pripadnosti, bilo individualno, zbog svjetonazora inkompatibilnih s ustaškim – u načelu nemaju građanska i ljudska prava, uključujući i pravo na život.«⁴⁴

Pokušaji relativiziranja ustaškoga režima i njegovih zločina⁴⁵ mogu se lako povezati s rezultatima raznih anketa kao što je ispitivanje naslovljeno »Politička pismenost učenika i učenica završnih razreda srednjih škola«. ⁴⁶ Rezultati tē i drugih anketa, nažalost, ukazuju na sve slabije poznavanje nedvojbeno utvrđenih povijesnih činjenica o naravi i praksi ustaškoga režima. Ključno je, dakako, da se znanstveno, argumentirano i povijesno odgovorno raspravlja o svim povijesnim temama. I dalje postoji velika potreba za komparativnim studijama koje će povezivati nasilne konflikte i odnos prema njima u totalitarnim društvima. Rezultati istraživačkih radova, a ne slobodna politička tumačenja, trebaju biti temeljem edukacije budućih naraštaja o ozbiljnim pitanjima problematike sjećanja i pamćenja naslijeđa totalitarnih režima.⁴⁷

Način da se napokon dovrše jalove svjetonazorske nazovi historiografske rasprave u Hrvatskoj, i da se tē teme maknu iz političkog diskursa, jest zauzimanje jednoznačnoga stava svih demokratskih snaga i osuda svih hrvatskih varijanti totalitarnih ideologija 20. stoljeća. Neupitnom se čini važnost pristupa odgoju mladih koji se temelji na demokratskim vrijednostima: od vrtića do visokoga obrazovanja i znanstvenih instituta. I na fakultetima na kojima se obrazuju budući učitelji i nastavnici povijesti mora se promicati svijest o osnovnim zadacima suvremene historiografije, koja svakako mora biti svjesna svoje odgovornosti, odgovornosti koja proizlazi iz činjenice da upravo nastavnici povijesti usmjeravaju nove generacije. Svi povjesničari moraju biti svjesni opasnosti

⁴⁴ Usp. Roksandić, »O tragediji, traumi i katarzi«: 204 i 207, koji utemeljeno ukazuje »na serije zakonskih i podzakonskih akata ponajprije u službenim *Narodnim novinama*, ali i u brojnim drugim aktima ustaške provenijencije koji su iz dana u dan (...) isključivali Srbe iz Nezavisne Države Hrvatske kao državljane, građane, ljude.«

⁴⁵ Usp. Ivo Goldstein, *Povijesni revizionizam i neoustaštvo. Hrvatska 1989.-2022.* Zagreb: Fraktura, 2023.

⁴⁶ Usp. Nikola Baketa, Kosta Bovan i Jelena Matić Bojić, »Istraživanje političke pismenosti učenika završnih razreda srednjih škola u Republici Hrvatskoj - Istraživački izvještaj za 2021. godinu.«, Biblioteka Posebna izdanja. Institut za društvena istraživanja, dostupno preko poveznice <http://idiprints.knjiznica.idi.hr/994/>.

⁴⁷ Usp. Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Jasenovac i Bleiburg između činjenica i manipulacija., u: *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić, Stipe Odak i Danijela Lucić. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018, 19–63.

instrumentaliziranja povijesti. Povjesničari koji znanstveno istražuju prošlost mogu mnogo doprinijeti poznavanju i razumijevanju prošloga, a što pridonosi i boljem razumijevanju sadašnjosti. Pri tome konstrukcija povijesnoga pamćenja zasigurno nije puka reprodukcija prošloga događanja. Danas, kad postoje uvjeti za otvorenu raspravu i znanstveni dijalog, valja napomenuti, što se u mnogim javnim govorima ističe, a mnogo rjeđe provodi u praksi, da je nezaobilazno suočiti se s prošlošću. Tek kada povjesničari budu pisali o kontroverznim pitanjima hrvatske povijesti služeći se metodama kritičke povijesne znanosti i jezikom činjenica, a medijski prostor više ne bude zagušen interpretacijama onih koji o tome govore bez poznavanja činjenica i izvora, moći će se realno prosuditi zbivanja koja su uzrokovala masovne žrtve u ime totalitarnih ideologija. Često se u tome kontekstu zna spomenuti da jedino istina može dovesti do pomirenja. Kako historiografija može doprinijeti u otkrivanju »povijesne istine« koja se smatra jedinim čvrstim temeljem pomirenja?

Nespornim se čini da se pomirenje ne može temeljiti na uljepšavanju povijesti ili na prešućivanju žrtava i nepravdi u prošlosti. Ono se mora temeljiti na poštovanju dostojanstva žrtava i na pokušaju razumijevanja motiva koji su uvjetovali povijesne sukobe, a svaki pokušaj razumijevanja motiva odmah upućuje na potrebu da objasnimo i ideološke motivacije nasilja u prošlosti. Kad se govori o »povijesnoj istini«, koja se opravdano smatra pretpostavkom za opće pomirenje, ona se nerijetko opisuje kao »kompleksna, pluri-perspektivna«, te kao »slojevit pojam s mnoštvom značenja«. Stoga, zadaća današnje historiografije može se definirati kao pokušaj »povijesnu istinu otkopati i iznijeti na svjetlo dana (...). Ono zahtijeva demokratsko ozračje i slobodu u kojoj se o toj istini može govoriti, ući u otvorenu raspravu i zajedničko razmatranje uz, naravno, uzajamno uvažavanje.«⁴⁸ Na tragu takvoga promišljanja, i ovaj se prilog zalaže za kolektivno povijesno pamćenje u hrvatskome društvu koje bi se moglo nazvati »višesmjernim« (prema Rothbergovu konceptu i engleskome pojmu *multidirectional*⁴⁹), a koje bi bilo utemeljeno na načelima i vrednotama demokratskoga ustavnog poretka kao preduvjeta za međusobno razumijevanja i pomirenje. To implicira prihvaćanje multiperspektivnosti i bjelodane činjenice da

⁴⁸ Usp. Pavo Barišić, »Totalitarne ideologije prvo se okome na povijesnu istinu«, objavljeno 23. 6. 2020., dostupno na poveznici narod.hr/hrvatska/prof-dr-sc-pavo-barisic-totalitarne-ideologije-prvo-se-okome-na-povijesnu-istinu.

⁴⁹ Usp. Michael Rothberg, *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press, 2009.

postoje pluralna sjećanja. Razumije se da je interpretacija različitih sjećanja iz Drugoga svjetskog rata, koji je u Hrvatskoj nedvojbeno bio i ideološki inspiriran građanski rat, iznimno kompleksna i da ovisi o nizu čimbenika, što uključuje društvene, kulturne i političke okolnosti odvijanja rata. Stoga, historiografija ne bi smjela zanemariti usporedna istraživanja kako se u različitim skupinama evidentno podijeljenog društva oblikovalo sjećanje na ratove 20. stoljeću, a što je, najjednostavnije rečeno, rezultiralo kontradiktornim i različitim narativima kojima se tumačilo tko su bili heroji, a tko zločinci u prošlim sukobima. Međutim, sigurno je da pisanje povijesti po modelu pobjednika i gubitnika ne omogućuje izlazak iz začaranoga kruga. Komparativni istraživački projekti, po mogućnosti s učešćem međunarodno afirmiranih istraživača i relevantnih institucija, čine se dobrim pristupom, ako se zbilja žele postići relevantni, u izvorima utemeljeni i metodološki osigurani, rezultati. Može se onda osnovano nadati da će se postići značajniji rezultati na temelju takvih istraživanja glede utvrđivanja broja žrtava na svim stranama. Pristup koji se pri tome čini najsvrsishodnijim jest uključivanje što više zapisanih i sačuvanih svjedočanstava ljudi o vlastitim iskustvima tijekom pojedinih faza rata i poraća, međutim pazeći na to kada i pod kojim su okolnostima ta svjedočanstva nastala, kao što je, razumije se, analiza arhivskih dokumenata i materijala i dalje temelj svakoga ozbiljnog historiografskog istraživanja, a što podrazumijeva otvaranje i kritičko istraživanje arhivske građe i drugih izvora vezanih za djelovanje svih režima u 20. stoljeću. Nužno je kritičko preispitivanje svih politiziranih pristupa utvrđivanju broja žrtava nedemokratskih režima te pronalaženje i obilježavanje mjesta zločina i masovnih grobnica uz osiguravanje dostojanstvenoga ukopa žrtava. Činjenica da se to nije dogodilo u trima desetljećima demokratske hrvatske države ne može se karakterizirati drukčije nego kao žalosna i sramotna. Civilizacijska je nužnost pronalaženje i obilježavanje svih masovnih grobnica žrtava svih političkih režima 20. stoljeća. Kako objasniti da hrvatska država nije do sada mogla osigurati sredstva za vjerodostojno utvrđivanje i obilježavanje mjesta stradanja žrtava nedemokratskih režima? Sasvim bi se sigurno ostvarili značajni pomaci sudjelovanjem međunarodno priznatih institucija i stručnjaka na širim ili specijaliziranim skupovima vezanim za teme suočavanja s prošlošću te publiciranjem takvih rasprava i radova u razrješavanju mnogih dvojbi glede stradanja u ratnim sukobima 20. stoljeća, stoljeću ratova i masovnoga stradanja.

Proučavanjem različitih perspektiva, narativa i sjećanja (koji su se oblikovali u različitim razdobljima hrvatske povijesti i uvijek nedvojbeno bili izloženi

političkim utjecajima, što je utjecalo i na kulturne izraze sjećanja na rat, uključujući književnost, film, umjetnost općenito, koja je bila važna u oblikovanju i prenošenju narativa) može se očekivati i bolje razumijevanje kako su se u prijelomnim trenutcima hrvatske suvremene povijesti oblikovali identiteti, politike i društvene dinamike. Naročito se interdisciplinarni pristup čini pogodnim ako se želi osvijetliti složenost različitih ratnih sjećanja i utjecaj rata na suvremeno hrvatsko društvo. Multiperspektivno povijesno pamćenje pri tome jest pristup povijesti koji promiče raznolike perspektive i interpretacije prošlih događanja i fenomena.

Pojavili su se u međuvremenu izvrsni radovi kao što je, primjerice, Badurina studija, u kojima se primjenjuje takav koncept. Njezina studija *Strah od pamćenja* dojmljivo svjedoči kako istraživanje višesmjernoga pamćenja, koje uključuje podjednako i analizu konfliktnih diskursā, doprinosi razumijevanju i najkompleksnijih slučajeva u kojima su se sukobljavali države i ideologije u konfliktima prošlosti. U knjizi se istražuju različiti načini pamćenja konflikta 20. stoljeća u pograničnome sjevernom Jadranu i vrlo se uvjerljivo opisuje utjecaj navedenih sukoba na osobna pamćenja, medije sjećanja i institucionalizirano kolektivno pamćenje. Tematiziranje višesmjernoga pamćenja, smatra autor ovoga rada, nudi mnogo bolji uvid u komplicirane državne, nacionalne, etničke, jezične, socijalne i političke odnose u vremenu promjena granica, režima i ideologija koje je, dakako, obilježilo i sjeverni Jadran u 20. stoljeću. Pleoaje autorice za uvažavanje različitih pripovijesti povezano je s nadom da proučavanje pamćenja, koje uključuje podjednako i analizu konfliktnih diskursa i iznalaženja primjera transnacionalnog dijaloga, može postati i nekom vrstom rada na pomirenju.⁵⁰

Ipak, razumije se da postoje zagovornici i protivnici višesmjernoga ili multiperspektivnoga pristupa povijesti i da se u akademskim i javnim raspravama iznose oprečna mišljenja o njemu. No, u prilog su takvome pristupu sigurno raznolikost i bogatstvo perspektiva koji omogućuju različitim skupinama u društvu, sa svojim različitim iskustvima, da izraze svoje viđenje povijesti, što automatski rezultira većom raznolikosti tumačenja i pristupa prošlim događajima. To može doprinijeti dubljemu razumijevanju povijesnoga procesa. Taj se proces teško može pojmiti kao jednodimenzionalan, kad je sâm čovjek, koji stvara povijest, iznimno složeno biće višestrukih i često konfliktnih motivacija,

⁵⁰ Natka Badurina, *Strah od pamćenja: književnost i sjeverni Jadran na ruševinama dvadesetoga stoljeća*. Zagreb: Disput, 2022.

čije se djelovanje sigurno ne može razumjeti primjenom plošnih i jednostavnih modela koje bi ljudsko ponašanje nastojali tumačiti samo iz jednoga rakursa. Nadalje, multiperspektivnost kao metodološki pristup brana je stvaranju jednostranih i/ili pristranih povijesnih narativa, naročito o tzv. »kontroverznim« ili »osjetljivim« pitanjima, i može doprinijeti dijalogu i pomirenju u društvu jer omogućuje razgovor različitih zajednica, a što u najboljem slučaju rezultira razumijevanjem perspektive drugoga.

Postoje, dakako, i argumenti protiv multiperspektivnoga pamćenja: počevši od toga da previše različitih perspektiva, prema mišljenju kritičara toga koncepta, rezultira konfuzijom pa do toga da se relativizira ono što se smatra nedvojbeno utvrđenim povijesnim činjenicama.⁵¹ Kritičari multiperspektivnoga pristupa prošlosti ističu da otežava ili onemogućuje »objektivne« prosudbe o prošlim događajima i strahuju da takav pristup lako može poslužiti za manipulaciju i nametanje politike sjećanja koja u konačnici ugrožava ispravnu »nacionalnu memoriju« jer problematizira poželjan narativ nacionalne povijesti. Iz perspektive tako definirane »nacionalne povijesti«, odbacuju se onda alternativna viđenja jer ih se tumači kao ideološki motivirana i neutemeljena u činjenicama. Mogu se tako naći upozorenja da naciji različite »verzije povijesti« onemogućuju jasnu orijentaciju te da je to neprihvatljiv pristup, naročito u školskoj nastavi povijesti⁵² koja je zamišljena da učenicima prenosi jasno definiranu »povijesnu istinu«. Otvorenost se različitim perspektivama iz takve perspektive onda često ne doživljava kao nešto pozitivno, što pokreće dijalog i pomirenje, već se multiperspektivnost promatra kao »zamka« jer pokušava ugraditi gledišta i interpretacije povijesti koji su oprečni s onim što se želi afirmirati kao »objektivna« nacionalna povijest.

⁵¹ Usp., smatra autor ovoga rada, za današnju historiografiju još uvijek nezaobilazna razmišljanja o »povjesničaru i činjenicama«, koje je iznio Edward Hallet Carr u svojem poznatom djelu *What is History?* (London: Macmillan, 1961; usp. prijevod na hrvatski jezik: *Što je povijest?*, prev. Danijel Vojak, stručna redakcija Snježana Koren. Zagreb: Srednja Europa, 2004: 5–24). Carr vrlo uvjerljivo argumentira zašto je vjerovanje u neku čvrstu jezgru povijesnih činjenica koje postoje objektivno i nezavisno od povjesničareve interpretacije »zabluda, ali se takve zablude vrlo teško osloboditi.«

⁵² Da su takvi strahovi neutemeljeni pokazuje, smatra autor ovoga rada, i stručna literatura iz didaktike nastave povijesti. Usp. Robert Stradling, *Multiperspektivnost u nastavi povijesti: priručnik za nastavnike*. Zagreb: Srednja Europa, 2006. i Damir Agičić, *Hrvatska Klio II.: o nastavi i udžbenicima povijesti*. Zagreb: Srednja Europa, 2015. Snježana Koren, *Čemu nas uči povijest?: nastava povijesti, ideje o učenju/poučavanju i ishodi učenja*. Zagreb: Profil International, 2014; Ista: »Poučavanje o interpretacijama«, *Povijest u nastavi* X/20 (2/2012): 185–215.

Doista su u prošlosti službeno zadane naracije povijesti često jednoznačno znale definirati značaj pojedinih aktera i procesa, a tê su uloge bile jasno podijeljene i zadane kao i njihovo vrednovanje. Ako se, međutim, samo na trenutak istakne mjera do tada neviđenih globalnih promjena, sukobā i transformacija u prethodnome stoljeću, svaki pokušaj da se primjenom samo jedne perspektive pokuša opisati i razumjeti tê procese ne može izgledati uvjerljivo ni na globalnome ni na nacionalnome planu. Društvena kohezija morala bi se temeljiti na prihvaćanju ustavnih vrednota, a ne na pojednostavljenim i zadanim interpretacijama povijesti, u strahu da bi dodatne perspektive mogle ugroziti zamišljene i samo naizgled koherentne nacionalne narative i pripovijesti, kako se oni mogu iščitati iz mnogih djela nacionalne historiografije u 19. i 20. stoljeću. Pridržavajući se takvih prevladanih paradigmi nacionalne historiografije, ne može se dublje razumjeti prošlost, a kamoli ostvariti pomirba i nužna društvena kohezija u demokratskome društvu ukoliko zbilja želimo doći do historizacije nasilnih sukobā suprotstavljenih pokreta i ideologija 20. stoljeća.

Može se zaključiti da se multiperspektivni i pluralni pristup i prema najkontroverznijim pitanjima prošlosti čini kao dobar put, kako bi se u društvu razvili viši stupanj tolerancije i demokratske kulture sjećanja, što se čini nužnim da se u društvu prevladaju naslijeđene povijesne traume.

PRILOG:

Fotografija 1: Salvador Dalí, *Construcción blanda con judías hervidas (Premonición de la guerra civil)* <1936.> ulje na platnu 100 x 99 cm. Nalazi se u Philadelphia Museum of Art (SAD). »Construcción blanda con judías hervidas (Dalí, 1936)| La Guerra Civil Española y su Influencia Cultural« (yale.edu), <https://campuspress.yale.edu/spanishcivilwar/construccion-blanda-con-judias-hervidas-dali-1936/>

LITERATURA:

Agičić, Damir, *Hrvatska Klio II.: o nastavi i udžbenicima povijesti*. Zagreb: Srednja Europa, 2015.

Ančić, Mladen, »Neuspjela emancipacija. Hrvatska akademska historiografija i parcijalna kolektivna pamćenja.« *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe* 8 (2022), 179-251.

Arendt, Hannah, *Izvori totalitarizma*. Zagreb: Disput, 2015.

Badurina, Natka, *Strah od pamćenja: književnost i sjeverni Jadran na ruševinama dvadesetoga stoljeća*. Zagreb: Disput, 2022.

Beevor, Antony, *The Spanish Civil War*. London: Weidenfeld&Nicholson, 2006.

Benčić, Andriana, Odak, Stipe, Lucić, Danijela (ur.), *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018.

Bernecker, Walther L., Brinkmann, Sören, *Kampf der Erinnerungen. Der Spanische Bürgerkrieg in Politik und Gesellschaft 1936-2006*. Nettersheim: Verlag Graswurzelrevolution, 2007.

Cvijanović, Hrvoje, »On Memory Politics and Memory Wars: A Critical Analysis of the Croatian Dialogue Document.« *Politička misao: časopis za politologiju* 55/4 (2018): 109–146.

Encarnación, Omar G., *Democracy without Justice in Spain. The Politics of Forgetting*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2017.

Froidevaux, Alexandre, *Erinnerungskultur von unten in Spanien. Eine Oral-History-Untersuchung der recuperación de la memoria histórica in Valencia (2000-2005)*. Berlin: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2007.

Geiger, Vladimir, »Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači'. Brojodbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi).« *Časopis za suvremenu povijest* 3 (2011): 699–749.

Geiger, Vladimir, »Čemu služi Razum? O osvrtu dr. Stjepana Razuma na moj prikaz knjige prof. dr. Ive Goldsteina 'Jasenovac' *Časopis za suvremenu povijest* 51 (2019), br. 1.« *Časopis za suvremenu povijest* 2 (2019): 619–629.

Geiger, Vladimir, Martina Grahek Ravančić, »Jasenovac i Bleiburg između činjenica i manipulacija.«, u: *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić, Stipe Odak i Danijela Lucić. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018: 19–63.

Globačnik, Matko, *Historizam i marksizam u hrvatskim ideološkim sukobima Drugoga svjetskog rata*. Zagreb: Plejada, 2021.

Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest 1918.-2008*. Zagreb: Novi Liber Europress holding, 2008.

Goldstein, Ivo, *Povijesni revizionizam i neoustaštvo. Hrvatska 1989.-2022*. Zagreb: Fraktura, 2023.

Grahek Ravančić, Martina, *Bleiburg i Križni put 1945*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.

Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija : korijeni, postignuća i traganja*. Zagreb: Novi liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1996.

Hobsbawm, Eric, *Doba ekstrema: kratko dvadeseto stoljeće: 1914. – 1991*. Zagreb: Zagrebačka naklada, 2009.

Jakir, Aleksandar, »Hrvatske rasprave o revizionizmu.«, u: *PROTIV historijskog revizionizma, ZA reviziju povijesnih spoznaja*. Međunarodna konferencija. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu 12. svibnja 2021. Knjiga sažetaka, ur. Magdalena Najbar-Agičić. Zagreb: Kliofest, 2021: 32–35.

Jakir, Aleksandar, »*Memories in Conflict. Remembering the Partisans, the Second World War and Bleiburg in Croatia*.«, u: *Balkan Memories: Media Constructions of National and Transnational History*, ed. Tanja Zimmermann. Bielefeld: Transcript, 2012: 187–205.

Jakir, Aleksandar, »Nacionalno-integracijski procesi na području Hrvatske i nasljeđe imperijalnog razdoblja kao političko-povijesni kontekst nastanka jugoslavenskih država u 20. stoljeću.«, u: *Moderna skulptura u Hrvatskoj: protagonisti, radovi, konteksti*, ur. Dalibor Prančević. Split: Filozofski fakultet u Splitu, 2021: 14–53.

Jakir, Aleksandar, »The Challenge of Dealing with a Difficult Past in Croatia / Izazov bavljenja problematičnom prošlošću u Hrvatskoj.«, u: *Studia Carpathico-Adriatica, Vol. I. The Slovaks and the Croats on their Way to Independence: History and Perspectives*, eds. Martin Homza and Željko Holjevac. Bratislava: Slovak-Croatian Commission of Humanities, 2020: 171–179.

Jakir, Aleksandar, Vulić, Paulinka, »Recepcija Bleiburga u hrvatskoj javnosti kao tema povijesnog istraživanja.« *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu* 6/7 (2015): 195–206.

Koren, Snježana, *Čemu nas uči povijest?: nastava povijesti, ideje o učenju/poučavanju i ishodi učenja*. Zagreb: Profil International, 2014.

Koren, Snježana, »Poučavanje o interpretacijama«, *Povijest u nastavi* X/20 (2/2012): 185–215.

Mihaljević, Josip, Miljan, Goran, »‘Humanist’ Marxism and the Communist Regime with ‘Sparkles’ of Totalitarianism: The Yugoslav Communist Totalitarian Experiment (Response to Flere and Klanjšek).«, u: *Istorija 20. veka* 39 (2/2021): 479–500;

Mihaljević, Josip, Miljan, Goran, »Pokušaj izgradnje totalitarnih društava u Hrvatskoj: Usporedba ustaškog i komunističkog totalitarnog eksperimenta.«, u: *Knjiga sažetaka 2. međunarodni znanstveni skup ‘Socijalizam na klupi’*, ur. Lada Duraković. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2015: 57–58

Mihaljević, Josip, Miljan, Goran, »Was Tito’s Yugoslavia not Totalitarian.«, u: *Istorija 20. veka* 38 (1/2020): 223–248.

Newman, John Paul, »Post-imperial and Post-war Violence in the South Slav Lands, 1917-1923.«, u: *Contemporary European History* 19 (3/2010): 249–265

Nolte, Ernst, *Das 20. Jahrhundert. Die Ideologien der Gewalt*. München: Herbig, 2008.

Nolte, Ernst, *Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Frankfurt am Main: Propyläen, 1987.

Nolte, Ernst, Furet, Francois, »Feindliche Nähe“: *Kommunismus und Faschismus im 20. Jahrhundert. Ein Briefwechsel*. München: Herbig, 1998.

Orwell, George, *Homage to Catalonia*, London: Secker and Warburg, 25. April 1938. »Looking back on the Spanish War« , *New Road*, London, 1943.

Payne, Stanley G., *The Collapse of the Spanish Republic, 1933 – 1936: Origins of the Civil War*. New Haven, Conn: Yale University Press, 2006.

Pavlaković, Vjeran, »Fulfilling the Thousand-Year-Old Dream: Strategies of Symbolic Nation-Building in Croatia.«, u: *Strategies of Symbolic Nation-Building in South Eastern Europe*, ur. Pål Kolstø. Ashgate: Routledge, 2014: 19–49.

Pavlaković, Vjeran, *The Battle for Spain is Ours. Croatia and the Spanish Civil War, 1936-1939*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.

Pavlaković, Vjeran, Pauković, Davor, Židek Nikolina (ur.), *Uokvirivanje nacije i kolektivnih identiteta: politički rituali i kulturno sjećanje traumi 20. stoljeća u Hrvatskoj*, Zagreb: Srednja Europa, 2022.

Portmann, Michael, »Unterschiedliche Ideologien – ähnliche Motive? Jugoslawien zwischen Nationalismus, Nationalsozialismus, Faschismus und Kommunismus (1941 bis 1946).«, u: *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte* (Band XXVI: Verräter und Überzeugungstäter / Traitors and True Believers, hg. David Feest und Florian Kühner-Wielach) (Lüneburg 2019), 57–71.

Ramet Sabrina P. (ur.), *Nezavisna Država Hrvatska. Zbornik radova*. Zagreb: Alineja, 2009.

Raos, Višeslav, »Komemoracije – od sjećanja do povijesti.«, *Vijenac* 721 (21. listopada 2021): 9.

Roksandić, Drago, »O tragediji, traumi i katarzi: Srbi u Jasenovačkom logoru 1941.-1945. godine.«, u: *Historiografija u tranziciji*. Zagreb: Prosvjeta, 2018: 202–219.

Rothberg, Michael, *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press, 2009.

Srodecki, Paul, Kozlova, Daria (ed.). *War and Remembrance. World War II and the Holocaust in the Memory Politic of Post-Socialist Europe*, Brill - Schöningh, 2023.

Stradling, Robert, *Multiperspektivnost u nastavi povijesti: priručnik za nastavnike*. Zagreb: Srednja Europa, 2006.

Stryjek, Tomasz, *Suvremena Hrvatska i Srbija prema vlastitoj povijesti*. Zagreb: Srednja Europa, 2023.

»Uskrs 1941.«, u: *Hrvatski narod. Glasilo Hrvatskog ustaškog pokreta* 59/III. Zagreb: 12. travnja 1941.: 1.

»U Gospiću nađena masovna grobnica sa 40 posmrtnih ostataka. Ministar Medved na lokaciji ekshumacije žrtava iz Drugog svjetskog rata i poratnog razdoblja.«, u: *Slobodna Dalmacija*, 30. 9. 2023.: 4.

Šumanović, Vladimir, Vukelić, Vlatka, Jurković, Danijel (ur.). *Komunistički zločini 1. Zbornik radova*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija, 2023.

Šute, Ivica, *Hrvatska povijest 1918.-1941*. Zagreb: Leykam international, 2019.

Traverso, Enzo, »Le totalitarisme. Histoire et apories d'un concept.«, u: »Regards sur l'humanaire«, *L'Homme et la société* 129 (1998): 97–111.

Vaïsse, Justin, *Zbigniew Brzezinski: America's grand strategist*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018.

Yeomans, Rory, *Visions of Annihilation: The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941-1945*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2013.

Yeomans, Rory, *Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*. Rochester: University of Rochester Press, 2015.

ELEKTRONIČKI IZVORI:

Baketa, Nikola, Bovan Kosta, Matić Bojić, Jelena, »Istraživanje političke pismenosti učenika završnih razreda srednjih škola u Republici Hrvatskoj – Istraživački izvještaj za 2021. godinu.«, Biblioteka Posebna izdanja. Institut za društvena istraživanja, <http://idiprints.knjiznica.idi.hr/994/>.

Barišić, Pavo, »Totalitarne ideologije prvo se okome na povijesnu istinu«, <http://narod.hr/hrvatska/prof-dr-sc-pavo-barisic-totalitarne-ideologije-prvo-se-okome-na-povijesnu-istinu>.

»Bibliografija«, <http://www.citethisforme.com/citation-generator/harvard>.

Cvijanović, Hrvoje, »On Memory Politics and Memory Wars: A Critical Analysis of the Croatian Dialogue Document.« *Politička misao: časopis za politologiju* 55/4 (2018): 109–146 (<https://hrcak.srce.hr/215403>).

»Dokument dijaloga: Temeljna polazišta i preporuke o posebnom normativnom uređenju simbola, znakovlja i drugih obilježja totalitarnih režima i pokreta«, <https://vlada.gov.hr/istaknute-teme/dokument-dijaloga-temeljna-polazista-i-preporuke-o-posebnom-normativnom-uredjenju-simbola-znakovlja-i-drugih-obiljezja/23424>.

Eichenberg, Julia, Newman, John Paul, »Aftershocks: Violence in Dissolving Empires after the First World War«, published online by Cambridge University Press, 2010. (<https://www.cambridge.org/core/journals/contemporary-european-history/article/abs/introduction-aftershocks-violence-in-dissolving-empires-after-the-first-world-war/1D614841E8151B8EF72941130463E1B5>).

»Nadrealizam.« *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje* (2021): <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42748>.

Orwell, George, »Looking back on the Spanish War«, <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/george-orwell-kataloniji-u-cast>.

»Španjolski građanski rat«, https://hr.wikipedia.org/wiki/%C5%A0panjolski_gra%C4%91anski_rat).

»Španjolski građanski rat – 80 godina kasnije, bez žive memorije« (<http://www.prometej.ba/clanak/prijevedi/spanjolski-gradjanski-rat-80-godina-kasnije-bez-zive-memori-je-2591>).

Traverso, Enzo, »Le totalitarisme. Histoire et apories d'un concept« (»Totalitarizam. Povijest i aporije koncepta«), <https://slobodnifilozofski.com/2018/04/totalitarizam-povijest-aporije-koncepta.html>.

»Vrijeme muha: Claudia Piñeiro«, <https://www.actualidadliteratura.com/bs/vrijeme-muha-claudia-pineiro/>.

Vujić, Jure, »Politike sjećanja Španjolske i Hrvatske. Nacionalno pomirenje je utopija dok postkomunisti konstruiraju povijest.«, <http://www.matica.hr/vijenac/557/nacionalno-pomirenje-je-utopija-dok-postkomunisti-konstruiraju-povijest-24690/>.

»80. obljetnica Španjolskog građanskog rata: Emancipatorske ideje koje su i danas važne.« – dostupno preko <http://www.nacional.hr/80-obljetnica-spanjolskog-gradanskog-rata-emancipatorske-ideje-koje-su-i-danas-vazne/>.

Summary

Memories of Civil War:

Is a Multi-perspectival historical approach to Memory possible and helpful in understanding the History of the 20th century?

Opposing and irreconcilable differences in the understanding of the history of the 20th century, as well as of the conflicting parties in the ideologically motivated war, which raged in the period between 1917 and 1945 (also called »European Civil War« by Ernst Nolte), are not typical only for Croatia. Contemplating the Spanish example can be useful if we want to understand better how Croatian society deals with this historical period. Starting from the question of how the Civil War in Spain (1936-1939) and its participants entered the collective memory of today's Spain, where »memory wars« are still being fought, the text puts forth the idea that we can learn some lessons from the Spanish example. And not just learn, but use the knowledge to further understand similar examples from Croatian history, a country which sometimes seems to be suffocating from all its historical burdens. One area where a similar treatment can be useful regards the politics of memory in public spaces during the reigns of Franco and Tito. Both glorified the winning side, while the losing side was not even allowed to mark the graves of the victims, let alone build memorials and monuments. Both societies, Spanish as well as Croatian, are burdened by the existence of conflicting cultures of memory. The results of research into the process of »remembering and forgetting« can provide a necessary counterweight to help overcome these resulting mental patterns as currently exist. The paper advocates a comparative approach that would systematically investigate the way memory politics has been shaped in both Spain and Croatia. The comparison of the two could be useful because a traumatic historical legacy, as well as exclusive and mutually opposing collective memories, characterize both Spanish and Croatian society. Considerable periods of the 20th century can also be seen in Croatia as times of »forced utopia politics and mega-death« (Z. Brzezinski). The culmination of the conflict between formations that were in the service of competing totalitarian ideas took place in the territory of Croatia during the Second World War. This text expresses a belief that by sound understanding of the past, we can better understand our own present, especially through dealing with topics from the – for the most part – bloody Croatian 20th century. However, this is only genuinely possible if the sources one is using are relevant and credible, while at the same time being careful to contextualize the facts one comes across in these sources. Therefore, full availability of archival material is necessary; as one of the main requirements for scientific research. Furthermore, it is

also necessary to distinguish images and ideas about the past from history arrived at as a result of methodical research. The author advocates for a scientifically based, and historically responsible way of researching so-called »controversial historical topics«. Only when historians speak about these issues of Croatian history by using the methods of critical historical science and »the language of facts and sources«, will it be possible to reach a clear-sighted and rational judgment of events that led to large-scale harassments in the name of totalitarian ideologies. The acceptance of a »multidirectional« collective memory (Michael Rothberg), based on the principles and values of a democratic constitutional order, seems to be a requirement for mutual understanding and reconciliation in society. This implies the acceptance of multiperspectivity and the obvious fact that disparate memories exist in Croatian society. Writing history according to the model of »winners and losers« does not allow the societies in question to get out of this vicious circle. What seems paramount in the research of Croatian history is to undergo a critical reconsideration of all politicized approaches in determining the number of victims of non-democratic regimes in Croatia. Also, it is a mere civilizational necessity to find and mark all the places of the mass graves of victims of all political regimes in the 20th century. In particular, an interdisciplinary approach seems the most suitable if we want to shed light on the complexity of different memories of the war and its impact on contemporary Croatian society. At the same time, multi-perspective historical memory represents an approach to history that promotes diverse perspectives and interpretations of past events and phenomena. Multiperspectivity as a methodological approach is a guard against the creation of one-sided and/or biased narratives about history, especially when it comes to so-called »controversial« or »sensitive« issues. It can contribute to the promotion of communication and reconciliation within society because it enables a conversation between different groups and individuals, which, in the best scenario, can lead to an understanding of the other's perspective. A multi-perspective and combined approach to the most controversial issues of the Croatian past seems like a good way to develop a higher level of tolerance and a democratic culture of memory within Croatian society, which seems necessary for Croatian society to overcome inherited historical trauma.